

UOT 81'28

<https://doi.org/10.59849/2218-4783.2024.2.165>

ZÜLFİYYƏ İSMAYIL

FÜZULİ POETİKASININ BƏZİ SİNTAKTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Məqalədə Füzuli dilinin sintaktik xüsusiyyətləri təhlilə cəlb olunur. Tədqiqat zamanı aydın olur ki, böyük söz ustadının əsərlərində XVI əsr Azərbaycan dili bütün varlığı və zənginliyi ilə öz ifadəsini tapmışdır. Şairin əsərlərinin dilində həmin dövr Azərbaycan xalq danışığı dilinin xüsusiyyətləri bütöv halda ifadə olunduğu kimi, dilimizin fonetik, leksik, frazeoloji, qrammatik imkanları da öz əksini tapmışdır. Məqalədə şairin poetikasının linqvistik çaları, o cümlədən şeir dilinin sintaksisi fonunda qeyri-təyini ismi birləşmələrin forma və modelləri şairin yaradıcılığından əldə etdiyimiz dil faktları əsasında təhlil olunmuşdur.

Açar sözlər: Füzuli, şair, sintaktik, qeyri-təyini ismi birləşmələr.

Giriş. Azərbaycan klassik şeir üslubunun başlanğıcında Şah İsmayıl Xətai adından söz etdirirsə, zirvəsində Məhəmməd Füzuli dayanır. XVI əsri sənətdə, Azərbaycan ədəbi-bədii dili tarixində Məhəmməd Füzuli əsri hesab edirlər. Füzulinin əsərlərində XVI əsr Azərbaycan dili bütün varlığı və zənginliyi ilə öz ifadəsini tapmışdır. Füzuli dilinin elmi prinsiplərə söykənən qrammatik xüsusiyyətlərini əhatə edən bir abidə yaratmışdır. “Füzuli, heç şübhəsiz, XX əsrə qədərki ədəbi dilimizin tarixində ən zəngin söz ehtiyatı olan sənətkardır” [1, s. 344].

1. Füzuli yaradıcılığında söz birləşmələri.

Şairin əsərlərin dilində həmin dövr Azərbaycan xalq danışığı dilinin xüsusiyyətləri bütöv halda ifadə olunduğu kimi, dilimizin fonetik, leksik, frazeoloji, qrammatik imkanları bir dahinin qələmi ilə daha da hərəkətə gətirilmişdir. Şairin poetikasının hər bir linqvistik çaları, o cümlədən şeir dilinin sintaksisi bizim üçün xüsusi maraq doğurur. Füzulinin dilinin ümumən qrammatik quruluşunu, eləcə də sintaksisini elmi cəhətdən tədqiq etmək olduqca çətin işdir. Bunun üçün də bu dilin qrammatik kateqoriyalarını ayrı-ayrılıqda araşdırmaq, sonra da həmin araşdırmaları bütövləşdirmək məqsədə uyğundur. Əvvəlcədən qeyd edək ki, Füzulinin dilində ismi birləşmələr, o cümlədən qeyri-təyini ismi birləşmələr kifayət qədər işlənmişdir.

2. Füzuli yaradıcılığında qeyri-təyini ismi birləşmələrin formaları.

Ümumən, Azərbaycan dili tarixinə və ədəbi dil ənənəsinə məxsus cəhətlər Füzuli dilində də davam edir. Belə ki, ustad Füzulinin yaradıcılığında da qeyri-təyini ismi birləşmələrin ikinci forması daha fəaldır. Füzulinin dilindəki qeyri-təyini ismi birləşmə formalarına ayrılıqda nəzər yetirək: -l⁴ şəkilçili bir sıra düzəltmə sözlərlə ifadə olunmuş birləşmə: *Daş bağırlı* olmasaydı Bisütün *Fərhad üçün*, Su yerinə gözlərindən axıdırdı *seyli-xun* [3, s. 96] – birinci formanın ikinci modelinə uyğun birləşmə iki dəfə işlənmişdir: Mən hərifi-sadədil, xuban *ca-malı dilfərib* [3, s. 16]; Cismimi yandırma, rəhm et yaşama, *ey bağırlı daş!* Ehtiyat et, yanmasın ta ki quru odunda yaş [3, s. 131]; Müasir dilimizdə olduğu kimi, klassik Azərbaycan ədəbiyyatının dilində də, eləcə də Füzuli əsərlərinin dilində eyni məqsədlə birinci forma -l⁴ şəkilçisi ilə düzələn birləşmələrlə yanaşı, onlara ekvivalent olan birinci növ təyini söz birləşmələri daha çox işlənmişdir.

Məhəmməd Füzulinin dilində ikinci forma dediyimiz birinci tərəfi ismin hal şəkilçiləri ilə düzələn qeyri-təyini ismi birləşmələrin işlənmə tezliyi çoxdur. Şairin əsərlərindən toplanmış qeyri-təyini ismi birləşmələri işlənmə tezliyinə görə belə sıralamaq olar: 1) birinci tərəfi *-dan*,

-dən çıxışlıq hal şəkilçisi ilə düzələn birləşmələr otuz iki dəfə işlənmişdir: Bəndi-zindani-qəmü möhnətdən olmuşdum xilas [3, s. 19]; Ah kim, olmaz cəmalından hənuz ol məh niqab [3, s. 20]; Qəm kimi öldürsə, qanlı tək qaçar məndən yanşa [3, s. 28]; Fəraq əyyamı seylabisişişkimdən xəbər tutmaz [3, s. 106]; Kəsmə nəzər canibi-ümmaqdan, Naleyı dilsuzdan ictinab et [3, s. 20]; Bu kim məndən cəfa, kəm eyləməzsən, həm vəfadandır [3, s. 113]; Sürmədən gözlər qara, əllər hanadan lalərəng [3, s. 160].

3. Füzuli yaradıcılığında qeyri-təyini ismi birləşmələrin modelləri.

Hər iki komponenti eyni leksik vahiddən ibarət olan birinci tərəfi çıxışlıq ikinci tərəfi yönlük hal şəkilçili qeyri-təyini ismi birləşmə formasına Füzuli əsərində bircə dəfə rast gəlirik: Qara başın götürüb daim *eldən-elə* gəzər [3, s. 140]. 2) Fəallıq dərəcəsinə görə birinci tərəfi ismin yönlük halında olan qeyri-təyini ismi birləşmələr nisbətən geri qalır. Say etibarı ilə şairin dilində 18 dəfə işlənmişdir ki, onlardan bir qismini misal göstəririk: Məst çeşmində olan qəmzeyi-xunxarə fəda [3, s. 14]; Ey Füzuli, ol sənəm *əfğanına rəhm* eyləməz [3, s. 15]; *Dünyaya həvəs* etməmək *etməkdən yey* Çün əvvəli hirsü axırı həsrət imiş [3, s. 201]; Ah kim, qanlı yaşım qılmadı *izhar sənə* [3, s. 31] – bu misradakı nümunəyə diqqəti cəlb edək. *Sənə izhar* modeli inversiya hadisəsinə uğrayaraq *izhar sənə* kimi işlənmişdir. Başqa klassiklərin dilində olduğu kimi, Füzulinin dilində də inversiya hadisəsinə (tərəflərin yerdəyişməsi) az da olsa təsadüf olunur. Bu kimi misallardan məlum olur ki, inversiya bədii əsərlərin poetik tələbinə uyğun işlənərək mətnin məzmun və mənasının axıcılığını təmin edir. Ədəbi dil üçün qadağa xarakteri daşımır. Demək olar ki, qeyri-təyini ismi birləşmələrdə inversiyanın işlənməsi çox qədim dil hadisəsi olub, danışiq dilində daha çox yayılmış tarixi kateqoriyadır. Müasir Azərbaycan dilində tərəflərin yerini dəyişə bilməsi heç bir mənə dolaşıqlığı yaratmır. Azərbaycan dilinin XVI əsr mənbələrini, xüsusilə, Xətəinin dilini izləyən Q.Həsənov inversiya hadisəsilə bağlı yazır: “...öz əsərlərində canlı xalq danışiq dili materiallarından geniş istifadə edən şair və yazıçılar əsərlərində bu kimi birləşmələrə geniş yer vermişdir” [7, s. 85-99]. Mətləbdən uzaqlaşmadan qeyd edək ki, şairin dilində işlənmə tezliyi daha zəif olan birinci tərəfi yerlik hal şəkilçili birləşmədir ki, bu dil faktına da bir neçə dəfə rast gəlinir: Qəm budur kim, *məndə min qəm* var, bir qəm xar yox [3, s. 127]; *Başında qumm yuvası* bərk, *ayağında səlasil* mu [3, s. 124].

Ustad şairin əsərlərinin dilində *tək, kimi, qədər* və b. qoşmalardan düzələn on beşdən çox birləşməyə təsadüf etdik. Bunlardan bir neçəsinə diqqət edək: Hiç *dərvişi sənin tək* görmədim *soltanpəsənd* [3, s. 24]; Necə meyl etmək olar *sən kimi bir rüsvayə* [3, s. 26]; *Mən kimi Məcnun* olub səhraya düşmüş aftar [3, s. 16]; *Mənim tək* ola bilməz şöhre-yi-şəhri-bəla *Məcnun* [3, s. 106];

Hər iki komponenti şəxs əvəzlilikləri ilə düzələn əlavəli birləşmələr: Eşqə saldım *mən məni*, pənd almayıb bir dustdən, Heç düşmən eyləməz onu ki, etdim *mən mənə* [3, s. 31] – professor Yusif Seyidov “Azərbaycan dilində söz birləşmələri” monoqrafiyasının həm ikinci (1992), həm də üçüncü (2006) nəşrlərində əlavəli birləşmələr və onlara uyğun gələn hər iki tərəfi şəxs əvəzlilikləri ilə düzələn birləşmələrdən bəhs edərəkən linqvistik təhlil üçün “Kitabi-Dədə Qorqud”, Xətai dilindən gətirilən nümunələrin sırasında Füzulinin bu beytini misal göstərmişdir. Bir yanlılıq diqqətimizi cəlb etdi ki, beytin daxilindəki birləşmənin ikincisi mən mana [10, s. 203] kimi yazılıb. Zənnimizcə, bu, texniki xətdir. Fikrimizi əsaslandıraraq qeyd edək ki, şairin “mənə” rədifli rəməl bəhrində yazılmış bu qəzəlinde yeddi dəfə “mənə” işlənilib, sadəcə, ikinci beytdə əlavəli birləşmənin əsas tərəfi kimi çıxış edib.

Hər iki tərəfi saylarla düzələn qeyri-təyini ismi birləşmələrin iştirak etdiyi beytlərin bəzi mısrası üç forma da qeyri-təyini ismi birləşməni də əhatə edir. Say birləşmələrindən əmələ gələn nümunələrə nəzər yetirək: Vay, *yüz min* vay kim, dildardan ayrılmışam [3, s. 160]; Səbrim alıb fələk, mənə *yüz min* bəla verər [3, s. 109]; Kim, nisar eylər ona *yüz min* düri-şəhvər sübh [3, s. 128]; Mənə üz göstərər hər ləhzə *yüz min* şahidi-dövlət [3, s. 102] – son üç nümunənin daxilində say birləşmələrini içinə alan birinci tərəfi yönlük hal şəkilçili qeyri-təyini ismi birləşmə modeli də açıq görünür. Bu tip dil faktlarının çoxluğu Füzuli dilinin qeyri-təyini ismi birləşmələrlə nə qədər zəngin olduğunu sübut edir.

Professor Hadi Mirzəzadənin “Füzulinin dili” adlı kitabının söz birləşmələrinə aid hissəsində təyini söz birləşmələrindən bəhs olunduğu halda, qeyri-təyini ismi birləşmə formalarına toxunulmur [9, s. 75-77]. Professor Nizami Xudiyev isə Füzuli dilinin sintaksisindən bəhs edərkən iki söz birləşməsi faktını qeyd edir. Alim “söz birləşməsi” adı ilə izafətləri və təyini söz birləşmələrini verir [8, s. 251]. O, bu haqda fikirlərini davam edərək yazır: “Şairin sintaksisində ən geniş yayılmış alınma konstruksiya – izafət tərkibidir ki, klassik üslub üçün tamamilə təbii nitq hadisəsidir”. Sonra o, ayrı-ayrılıqda iki, üç, dörd, beş komponentli izafətlərə aid nümunələr verir [8, s. 261].

Nəticə. Görkəmli alimlərin tədqiqatını cəlb etməsə də, Füzuli bütün yaradıcılığı boyu Azərbaycan dilində mövcud olan qeyri-təyini ismi birləşmələr üzərində yaradıcı iş aparmışdır. Füsunkar şairin bu birləşmələrdən yaradıcılığında bəhrələnməsini dilimizin sonrakı inkişaf dövründə aydın görmək olur. Çünki füzulisayağı yazmaq özündən sonrakı ədəbi prosesdə şərəfli və layiqli ənənəyə çevrilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan ədəbi dili tarixi: 4 cildə. I c., Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 480 s.
2. Aşıq Ələsgər. Əsərləri / Tərtib edən, ön sözün və qeydlərin müəllifi İslam Ələsgər. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 400 s.
3. Füzuli M. Seçilmiş əsərləri / Tərtib, müqəddimə, şərh və lüğətin müəllifi Əkrəm Cəfər. Bakı: Yazıçı, 1984, 272 s.
4. Füzuli M. Əsərləri: 6 cildə. I c., Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 400 s.
5. Füzuli M. Əsərləri: 6 cildə. II c., Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 336 s.
6. Füzuli M. Əsərləri: 6 cildə. V c., Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 232 s.
7. Həsənov Q.M. “Dəhnamə”nin sintaksisi (Təyini söz birləşmələri). Bakı: Azərbaycan EA-nın nəşr., 1967, 116 s.
8. Xudiyev N.M. Azərbaycan ədəbi dili tarixi: Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Maarif, 1995, 496 s.
9. Mirzəzadə H.İ. Füzulinin dili. Bakı: ADU nəşr., 1965, 94 s.
10. Seyidov Y.M. Azərbaycan dilində söz birləşmələri. Əlavələr edilmiş ikinci nəşri, Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1992, 408 s.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: ismayilzulfiyye@yahoo.com

Zulfiya Ismayil**SOME SYNTACTIC FEATURES OF FUZULI'S POETICS**

The article analyzes the syntactic features of the Fizuli's language. During the study, it becomes clear that the works of the great master of words express the entire essence and richness of the Azerbaijani language of the 16th century. The language of the poet's works reflects, in general, the features of the Azerbaijani folk language of that period, as well as the phonetic, lexical, phraseological and grammatical possibilities of our language. In the article, based on the linguistic facts obtained from the poet's work, the linguistic nuances of poetics are analyzed. The forms and models of non-deterministic nominal combinations against the background of the syntax of the poetic language are analyzed.

Keywords: *Fizuli, poet, syntax, non-specific nominal phrases.*

Зульфья Исмаил**НЕКОТОРЫЕ СИНТАКСИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ
ПОЭТИКИ ФИЗУЛИ**

В статье анализируются синтаксические особенности языка Физули. В ходе исследования становится ясно, что в произведениях великого мастера слова нашли свое выражение вся сущность и богатство азербайджанского языка XVI века. В языке произведений поэта отражены в целом особенности азербайджанского народного языка того периода, а также фонетические, лексические, фразеологические и грамматические возможности нашего языка. В статье на основе языковых фактов, полученных из творчества поэта, проанализированы лингвистические нюансы поэтики, а также формы и модели недетерминированных именных сочетаний на фоне синтаксиса поэтического языка.

Ключевые слова: *Физули, поэт, синтаксис, неспецифические именные словосочетания.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlkin variant 10.09.2024**Son variant 01.10.2024**